

of particular interest. Four burials were investigated by expedition of the Uzhhorod University near vil. Bakta. Findings of various fibules have permitted attributing them to the second half of the 5th cent. Besides graves with corpses, there is a burial with cremation in this territory. A golden ring and a golden bid were found there. There are practically none settlements of that period in the Upper Tissa area.

The relics of concern are quite well blend with a range of German antiquities. Tribe leaders enriched themselves at the expense of a tribute paid to the Hunian union of tribes by the east-Rome government. Adornments of that period combine old German shapes, Roman ornaments and elements of the new Italian-Pannonian mode. In the author's view, the archaeological situation stated testifies to the absence of constant settled life in the Upper Tissa area during the 5th cent. Burial relics mere, apparently, left by various ethnic groups which were in the process of migration.

Одержано 6.12.93.

ТЕХНОЛОГІЯ ВИРОБНИЦТВА ТА ВИТОКИ ЮВЕЛІРНОГО СТИЛЮ МЕТАЛЕВИХ ПРИКРАС ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА

О. М. Приходнюк

В статті розглядаються питання технології виготовлення металевих прикрас з Пастирського городища та визначаються витoki пастирського ювелірного стилю. Робиться висновок, що на Пастирському мешкали висококваліфіковані майстри — переселенці з Нижнього Подунав'я.

Серед ранньосередньовічних старожитностей Східної Європи за археологічними комплексами вирізняється Пастирське городище кінця VII — середини VIII ст., розташоване в Дніпровському покордонні Лісостепу і Степу поблизу с. Пастирського Смілянського району Черкаської області. Переважна більшість археологічних пам'яток цього часу представлена поселеннями, основним заняттям мешканців яких було сільськогосподарське виробництво. Натомість Пастирське городище репрезентує ремісничий осередок, де працювали висококваліфіковані ремісники — гончарі, ковалі та ювеліри. Їх продукція вигідно вирізняється серед виробів східних слов'ян своєю якістю. Наприклад, на всіх східнослов'янських пам'ятках означеного часу домінувала ліпна, груба кераміка. В той же час на налому городищі переважали високоякісні гончарні вироби, які лише іноді трапляються на інших слов'янських пам'ятках, куди вони потрапили з Пастирського. Значно вищої якості та ширшого асортименту були вироби з чорних металів. На городищі виявлено навіть кузню з повним набором ковальських інструментів¹. Однак Пастирське, яке привертає увагу дослідників вже протягом майже цілого століття, насамперед відоме за знахідками великої кількості ювелірних виробів з бронзи, срібла та золота². На території городища знайдено кілька скарбів жіночих прикрас. Масовість таких знахідок та наявність багатьох прикрас, виготовлених за одним шаблоном та однією моделлю, вказує на їх місцеве виробництво. Це відзначав ще В. В. Хвойка³.

Відомо, що ковальська справа та ювелірна обробка кольорових металів спочатку концентрувалася в руках одних і тих самих ремісників. Однак це не стосується ремісників Пастирського. Там окремо здійснювалася обробка чорних та кольорових металів. На користь цього свідчить те, що в кузні Пастирського городища не було інструментів, сировини для ювелірної справи. Але такі інструменти було знайдено в 1991 р. при дослідженні великої сб-

© О. М. ПРИХОДНЮК, 1994

щинної споруди⁴. Вироби з кольорових та благородних металів Пастирського городища вирізняються високою якістю і різноманітністю в оздобленні досить стандартизованих предметів.

За технологією виробництва їх можна поділити на дві великі групи. До першої належать литі, найрізноманітніші за деталями профілювання та орнаментатції, пальчасті, зоо-, антропоморфні фібули, підвіски з тріноподібними та у формі пташиних голівок виступами, іноді пряжки. До другої — ковани платівчасті антропоморфні фібули, штамповано-паяні порожнисті підвіски та браслети з розширеними порожнистими кінцями. Частину ювелірних виробів з розкопок 1990—1992 рр. було піддано рентгеноспектральному аналізу, який виконала А. Т. Струїна в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН України. Було проаналізовано прикраси Пастирського скарбу 1992 р. та інші знахідки. За характером сплавів досліджувана колекція, за висновками С. Я. Ольговського, розподіляється на дві групи: сплави на срібній (31 виріб) та мідній (10 виробів) основах. Сплави на срібній основі мають штучні домішки міді (3,5—30%), свинцю (0,5—4,5%). В кількох виробах концентрація свинцю досягала понад 10 і навіть 20%. Окремі предмети включають олово в концентраціях від 1 до 6%. Оскільки в деяких виробах олова було мало — менше одного відсотка, можна гадати, що воно потрапило до сплаву разом з міддю, яка могла використовуватися повторно. Тобто як лігатура застосовувався бронзовий лом. Звертає на себе увагу досить великий відсоток золота в срібних виробах (1,8—5%) (табл. 1). Бронзові вироби виготовлялися з олов'яної бронзи чи з багатокомпонентних сплавів, в яких в великих концентраціях присутнє олово, свинець та срібло. В деяких виробах відзначено великі концентрації домішок сурми, що також свідчить про використання бронзового лома. Відсутність показників мікродомішок інших елементів не дозволяє говорити про геохімічний склад металу та його зв'язки з рудними джерелами.

Таким чином, матеріалом для виготовлення металевих прикрас Пастирського городища були найрізноманітніші сплави, що мали в основі мідь, срібло, олово та свинець. Якщо в сплаві переважала мідь, то прикраси мали жовтий колір, що надавало їм схожості із золотом, а якщо свинець або олово, то річ мала білу поверхню, схожу на срібло. В срібних речах досить відчутна присутність золота. Очевидно, золото надавало виробу певного відтінку, покращуючи його зовнішній вигляд.

Таблиця 1

Результати рентгеноспектральних аналізів предметів з кольорових металів та срібла з розкопок Пастирського городища 1990—1992 рр.

№№ п. п.	Назва предмета	інв.№	Концентрація компонентів (%)					
			Fe	Cu	Au	Pb	Ag	Su
Скарб жіночих прикрас 1992 р.								
Деталі антропоморфних фібул								
1	Декоративна платівка	561	0,008	11,0	4,8	1,9	82,2	сліди
2	"-	563	0,004	12,0	4,0	0,9	81,0	0,18
3	Платівка-застібка	562	0,18	98,3	-	0,032	0,4	0,17
4	"-	564	7,34	90,7	-	0,36	0,4	0,25
Деталі штамповано-паяних підвісок								
5	Напівкулька велика	567	0,0035	12,9	2,2	1,2	83,4	сліди
6	"-	567	0,0049	12,1	4,3	1,3	81,9	0,1
7	"-	568	0,0043	22,0	4,9	1,2	71,1	0,23

7	-"	568	0,0043	22,0	4,9	1,2	71,1	0,23
8	-"	568	0,0049	26,0	4,2	1,0	67,0	1,1
9	-"	569-1	0,008	19,3	5,1	4,3	70,4	0,18
10	-"	569-1Д	0,004	16,2	1,9	1,9	78,8	0,12
11	-"	569-2	0,0055	10,6	4,1	1,6	83,2	0,21
12	-"	569-2Д	0,0057	21,3	5,0	1,6	70,1	0,18
13	Кулька велика	566	0,017	5,6	4,3	3,6	86,6	сліди
14	Напівкулька мала	601	0,051	23,3	4,1	4,33	65,3	2,6
15	-"	602	0,81	19,6	4,0	2,0	71,9	1,2
16	Площина напівкульки малої	603	0,010	29,8	1,8	3,4	66,3	1,9
17	-"	604	0,017	12,5	1,6	13,6	55,7	16,1
18	-"	608	0,016	18,3	2,2	23,8	58,8	6,7
19	-"	609	0,015	10,6	2,8	24,4	47,9	14,0
20	Дужка	572	0,0041	26,0	1,8	0,7	70,7	0,2
21	-"	573	0,0091	17,1	3,9	3,1	74,2	0,9
22	-"	574	0,0055	17,3	2,0	1,2	68,5	0,5
23	-"	575	0,0057	25,4	4,3	1,7	68,9	сліди
24	Кільце декоративне	605	0,010	25,0	5,2	4,0	57,5	5,6
25	-"	606	0,013	26,3	1,5	4,0	65,1	1,2
26	-"	607	0,017	20,6	4,3	1,9	69,0	3,4
27	Гроноподібні пірамідки зерні	599	0,022	15,3	1,8	10,5	64,7	6,3
28	-"	600	0,012	14,5	2,3	1,1	74,6	6,2
29	Підвіска лита	570	0,045	16,2	2,4	0,9	82,0	сліди
30	-"	571	0,011	9,6	2,2	1,6	86,4	сліди
Поодинокі знахідки								
31	Декоративна платівка антропоморфної фібули		0,001	3,6	5,2	4,6	84,4	0,8
32	Фібула лита антропомор- фна		0,62	16,0	-	14,5	3,99	6,39
33	Фібула пальчаста (ніжка)	553	0,13	80,8	-	6,15	1,06	5,99
34	Фібула пальчаста (голівка)	553	0,80	30,3	-	16,0	4,4	48,0
35	Фрагмент казана	2864	0,15	95,3	-	0,032	0,61	2,45
36	Платівка		0,71	95,8	-	1,0	0,67	0,2
37	Шаблон із скарбу 1991 р.		0,39	52,7	-	20,11	16,64	8,84

Серед технічних прийомів обробки кольорових металів на першому місці стояло художнє литво. Починаючи з доби бронзи, найпоширенішим було литво в одно- або двосторонніх ливарських формочках, виготовлених з м'яких порід каменю або глини. Однак на Пастирському, де провадилися багаторічні та широкомасштабні розкопки, ливарних формочок не виявлено, що опосередковано свідчить про техніку литва за восковою моделлю. Є цьому й інші підтвердження. Литі зіркоподібні підвіски мають складні орнаменти, нанесені нібито за допомогою різця. Але наявність лезерних за їх зовнішнім овалом, дужки для підвішування, що складає єдине ціле з виробом, та сліди шорсткуватості зі зворотнього боку вказують на ливарське походження цих прикрас. Зооантропоморфні фібули мають тонкі врізні лінії, які підкреслюють вигин шиї та контури декоративних зооморфних голівок. Дуже часто на парних виробах повторюється до найменших подробиць малюнок, що виключає їх додаткову обробку різцем після лиття. Це ті речі, які було виготовлено за одним шаблоном — восковою моделлю.

Техніку литва за восковою моделлю добре описав Б. О. Рібаков⁵. З воску виготовлялася модель майбутньої речі, поверхня якої оздоблювалася візерунком. На підвісках видно, що для оздоблення їх лицьової поверхні застосовувалися невеликі кульки, напівкульки, тонкі смужки тощо. Використовувався також орнамент у вигляді врізних ліній, насічок, кіл тощо, які наносилися за допомогою різців та циркуля. Якщо річ була пласкою, односторонньою, наприклад як серія ажурних підвісок, то на цьому виготовлення воскової моделі завершувалося. Її лицьовою стороною робили відбиток у сирій пластичній глині, після висихання якої віск витоплювався, а в утворене заглиблення заливався розплавлений метал. Готову річ виймали, а форму, якщо вона не поруйнувалася, могли використовувати для наступного лиття.

Складнішою була технологія, що застосовувалася при виготовленні речей, у яких був і зворотній бік. Це стосується підвісок з конусоподібним порожнистим виступом у центрі, гачків та стрижнів, на яких кріпився пружинний механізм та голка фібул. Вміщені в глиняну масу, в якій робився отвір для заливання металу, воскові моделі витоплювалися після висихання глиняної форми. В утворену порожнину заливався розплавлений метал. Після його застигання глиняна оболонка розбивалася, а річ виймалася. Для виготовлення наступної такої ж речі необхідно було весь процес розпочинати із виготовлення воскової моделі. Для цього як шаблон використовувалася готова річ. Про це свідчить наявність ідентичних прикрас, що до найдрібніших деталей повторюють одна одну. Використання як шаблонів готових виробів набагато спрощувало процес виготовлення воскових моделей, а разом з тим дозволяло тиражувати необмежену кількість однотипних речей.

Серед бронзових фібул, знайдених на Пастирському городищі, зустрічаються й такі, поверхня яких вкрита тонким шаром білого металу. Це надавало виробам більшої вишуканості, справляючи враження, що їх виготовлено з благородного металу — срібла. Зокрема, пальчаста фібула з покриттям була знайдена в 1992 р. при дослідженні зерносковища (рис. 1, 1). Таке покриття здійснювалося за допомогою вогню. На знежирену поверхню готової речі за допомогою якоїсь клейкої речовини (живиці) рівномірно з усіх боків наносився порошкоподібний метал. В процесі нагрівання менш тугоплавкий порошок розплавлявся, міцно з'єднуючись з поверхнею виробу, покриваючи його тонким рівномірним шаром.

За технологією складнішими були прикраси, в основу виробництва яких було покладено проковування, штампування та тиснення металу. На відміну від заліза, мідь та срібло куються легко при незначному нагріванні або навіть в холодному стані. З них порівняно просто виготовити бляху чи дріт, які легко згинаються, ріжуться чи покриваються чеканим орнаментом. Кожна з таких речей, хоча й виготовлялася за наперед визначеним зразком, вимагала копіткої індивідуальної роботи. Ковані та штамповані прикраси не підлягали простому тиражуванню, як це спостерігається з литими прикрасами.

Однак про таку обробку металів відомо дуже мало, оскільки до останнього часу не були відомі інструменти та пристрої для виготовлення кованих, штампованих та тиснених прикрас. Останнім часом таке становище

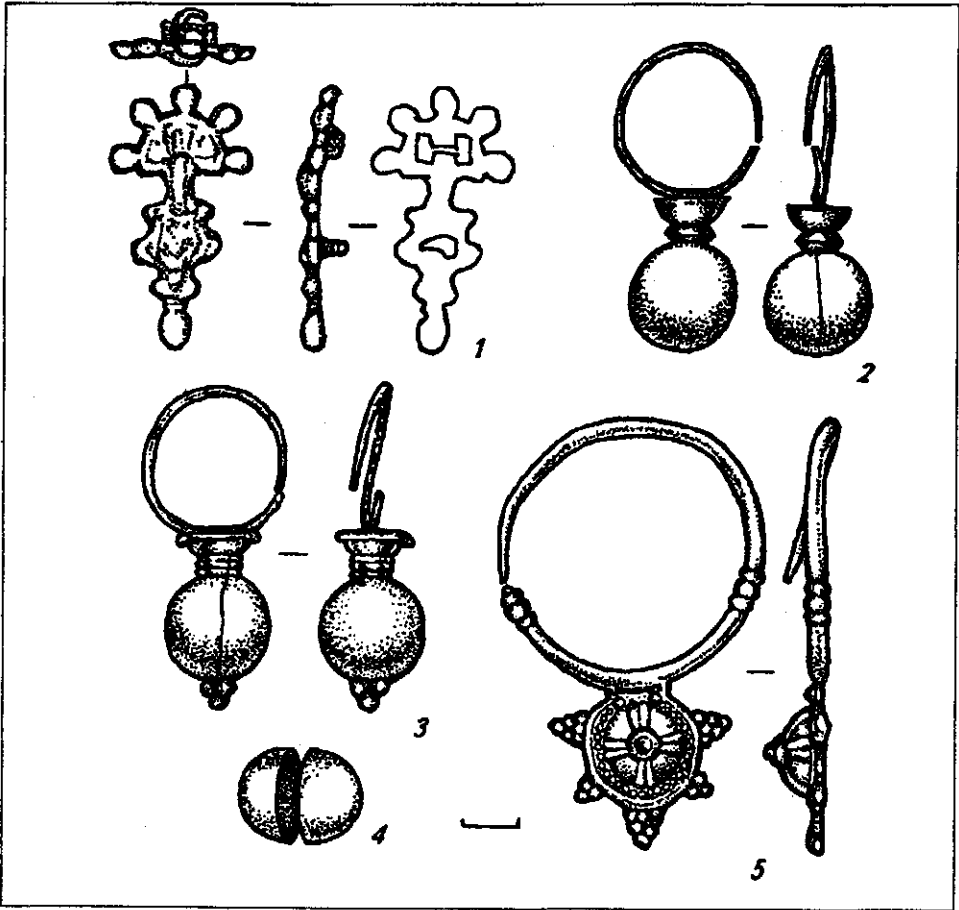

Рис. 1. Металеві вироби: 1 — пальчаста фібула; 2, 3 — ліхтарикоподібні штамповані підвіски; 4 — напівсфери від ліхтарикоподібної підвіски; 5 — цільнолита зірчаста підвіска.

змінюлося. На Пастирському городищі у 1991 р. при дослідженні зерносковища було знайдено набір інструментів ювеліра для роботи з листовим металом та дротом. До його складу входив залізний пробійник, молоточок-зубильце, шаблон з білого металу для формування порожнистих кінців браслетів та заклепки — рурочки, які застосовувалися для з'єднання смуг листової міді при виготовленні казанів⁶.

Поруч з інструментами було знайдено залізний пінцет (рис. 2, 1).

Найпростіша техніка застосовувалася при виготовленні мідних казанів. Смуги металу з'єднувалися заклепками. Для цього по краях смуг пробійником та молотком робилися наскрізні отвори. В них вставлялися заклепки, кінці яких розплющувалися, міцно з'єднуючи металеві смуги. Фрагмент такого котла знайдено на Пастирському городищі (рис. 3, 3).

Складнішою є техніка ковано-штампованих двоплатівчастих антропоморфних фібул (рис. 4, 1). Їх декоративний щиток виготовлявся з листової бляхи. Контур виробу вирізався спеціальними ножицями для різання металу. Для цього могли підійти ножиці, знайдені в кузні Пастирського городища. По краю щитка робилася лінія крапкової окантовки, яка могла наноситися пробійником із зворотнього боку. При цьому на звороті утворювалися луночки, а на лицьовій стороні — невеликі круглі опуклини. Більшими і меншими опуклинами, що утворювали візерунки — суцвіття, оздоблювалися й поля щитків. На звуженні між двома щитками завжди є еліпсоподібна штампована опуклина, яка робилася за допомогою штампу в кістяній формочці. Таку формочку знайдено, зокрема, в складі скарбу із Костешт в Румунії⁷. До зворотнього боку такого декоративного оформлення щитка на всю його довжину

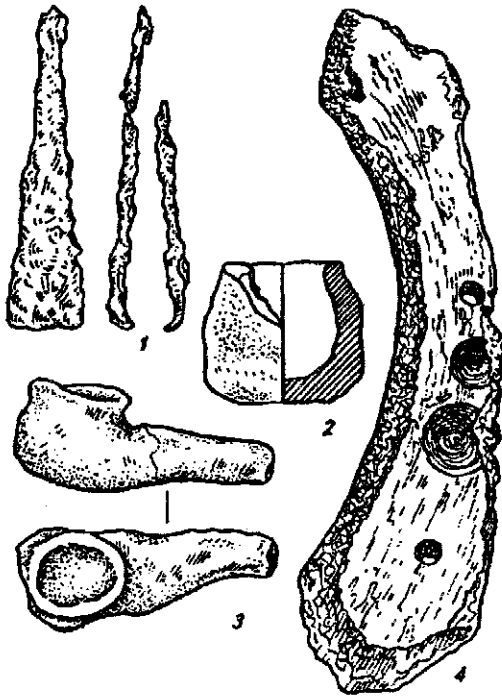

Рис. 2. Інструменти та виробничі пристрої: 1 — залізний пінцет; 2 — керамічний тигель; 3 — керамічна ллячка; 4 — кістяна матриця для штампування напівсфер.

тирського (рис. 5, 3). Для їх виготовлення використовувалася певної довжини кована дротина з потовщеними кінцями, які розплющувалися до товщини бляхи. Ці плескаті кінці за допомогою молотка міцно обгорталися навколо шаблону, приймаючи його обриси. Шов завжди знаходився з внутрішнього

припаювалася мідна плівка, на протилежних кінцях якої вирізалися й певним чином загиналися вушики. На двох з них, розташованих перпендикулярно поруч, робилися отвори, в які вставлявся штифт, що утримував сталевий пружинний механізм голки. Знизу вирізана з одного боку смужка загиналася у вигляді гачка, який був приймачем голки.

Серед інструментів Пастирського скарбу 1991 р. найцікавішим є шаблон, за допомогою якого формувалися порожнисті шестигранні кінці наручних браслетів (рис. 5, 4). Такий пристрій вперше знайдено на ранньосередньовічних пам'ятках. Цікаво, що за розмірами та конфігурацією поздовжніх граней цього шаблону повністю відповідають деякі порожнисті кінці браслетів з Пастирського

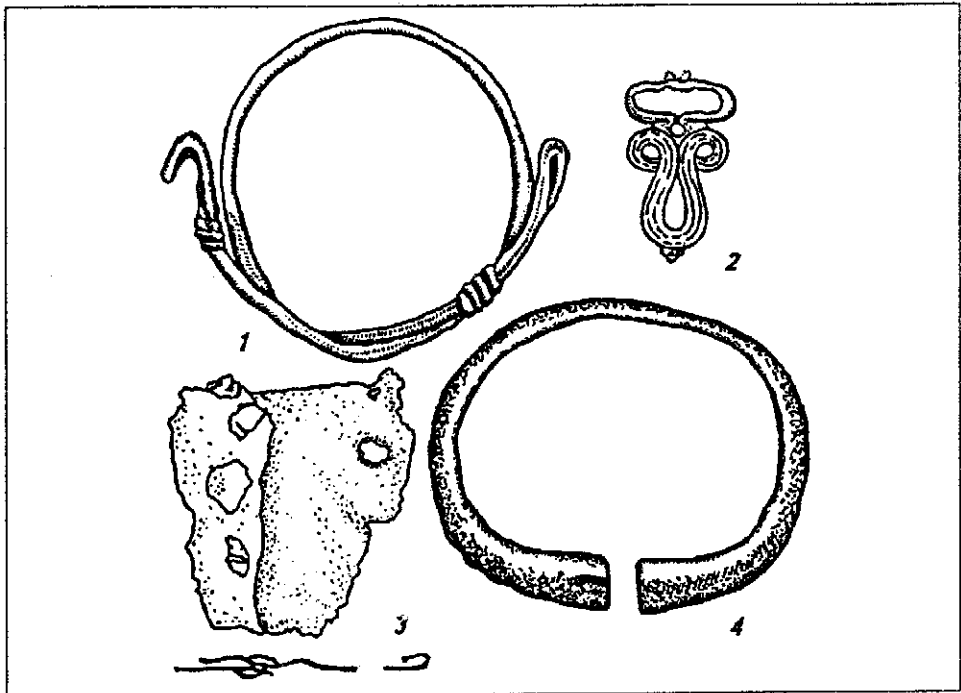

Рис. 3. Металеві вироби: 1, 4 — наручні браслети; 2 — пряжка; 3 — фрагмент казана.

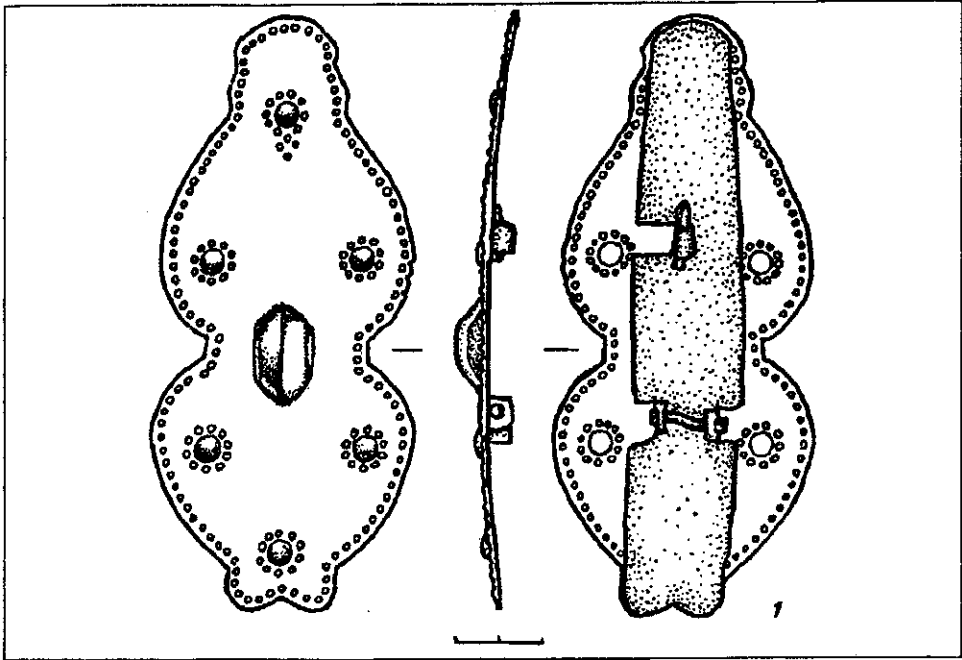

Рис. 4. Срібна антропоморфна фібула з Пастирського скарбу 1992 р.

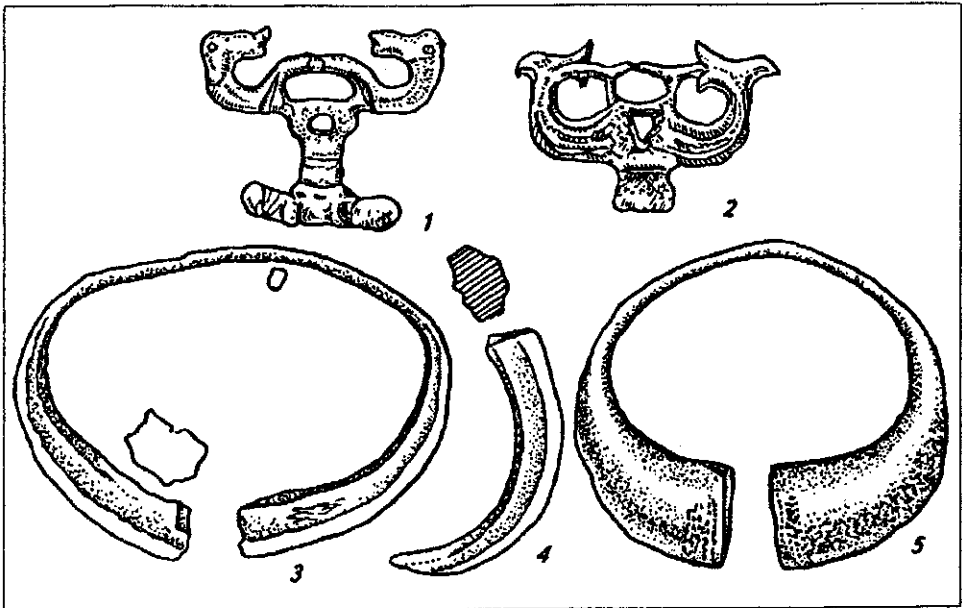

Рис. 5. Металеві вироби: 1,2 — пряжки; 3,5 — наручні браслети; 4 — шаблон для виготовлення порожнистих кінців браслетів.

боку виробів. Край утвореної порожнини обрізався, шаблон виймався. Браслету надавалася округлість. Його полірували, на кінцях інколи наносився штампований орнамент. На Пастирському відомі браслети з іншою кількістю граней і з круглими в перетині порожнистими кінцями (рис. 5, 5).

Більш складна технологія виготовлення ліхтарикоподібних підвісок, в основу яких покладено спаяні між собою деталі. Це велика, діаметром близько 2 см кулька, виготовлена з двох штампованих напівсфер (рис. 1, 4), менша півкулька з пласкою платівкою, до якої припаювалася дужка з круглого дроту. Місце з'єднання кульки та півкульки обгорталася металевою смужкою.

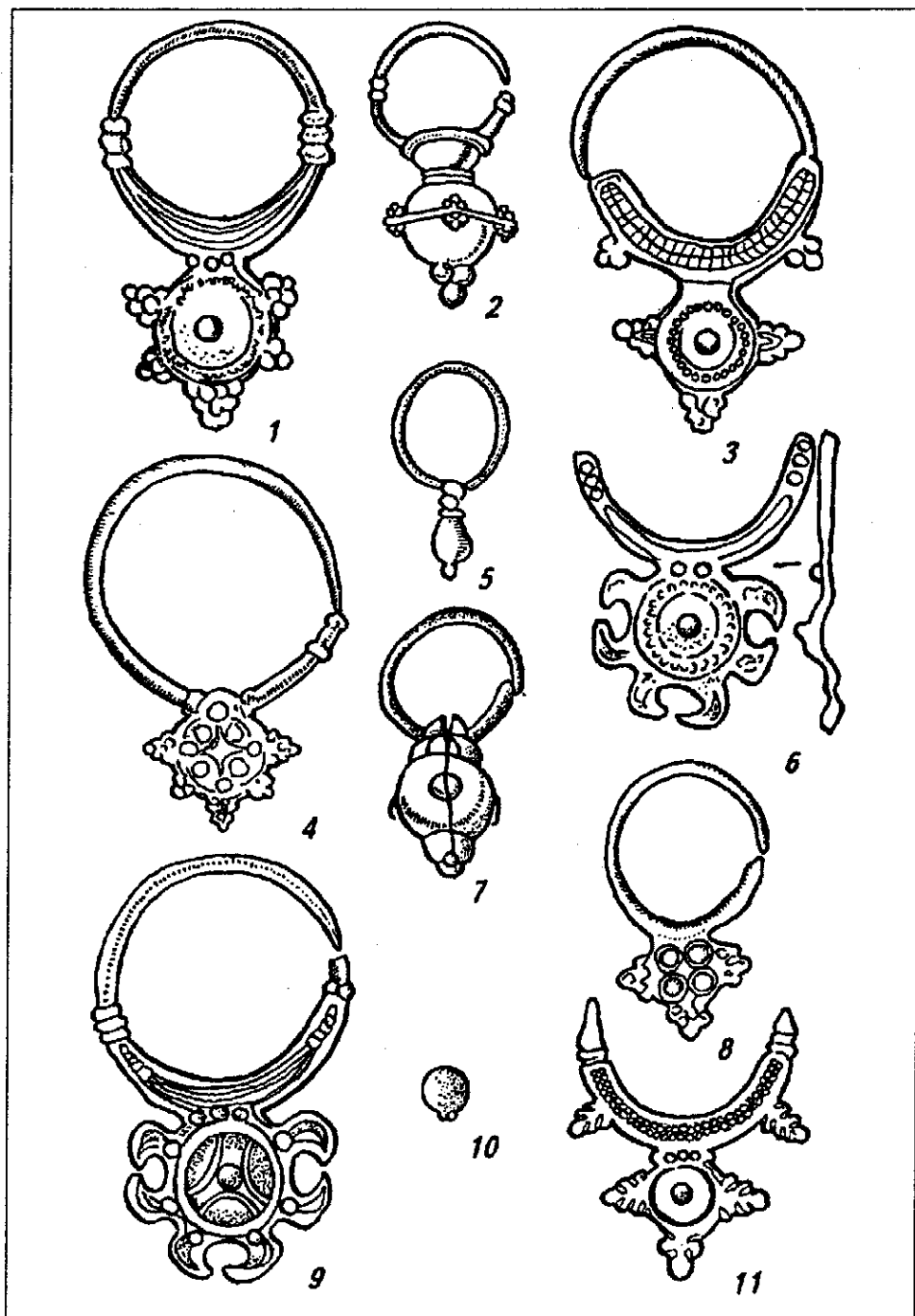

Рис. 6. Підвіски: 1, 3, 4, 6, 8, 9, 11 — литі; 2, 5, 7, 10 — штамповані.

Такою простою була пара підвісок з Пастирського скарбу 1992 р. (рис. 1, 2). Ця основа могла додатково оздоблюватися більшою чи меншою кількістю деталей. У другій парі підвісок з Пастирського скарбу 1992 р. за зовнішнім овалом півкульки була напаяна тонка дрогина з насічками, а низ великої сфери був оздоблений гроном з круглих зернин (рис. 1, 3). Найбагатшим було оздоблення підвіски з скарбу 1948 р. та деяких інших, знайдених у дореволюційні часи (рис. 6, 2). Крім деталей, притаманних попереднім підвіскам, у останніх між двома великими півкульками була вставлена шестикутна

платівка. На її виступаючі кути зверху і знизу було припаяно грона із 4 кульок-зернин. Гроноподібні відростки були цільнолитими і склалися з 4 або 8 зернин.

Для виробництва півкульок з ідеально сферичною поверхнею мали застосовуватися формочки та шаблони для тиснення. Кістяна платівка з 4 круглими луночками різного діаметру була знайдена на Пастирському городищі в 1948 р. (рис. 2, 4). М. Ю. Брайчевський інтерпретував цю знахідку як «основу вогневого лука або, імовірно, ручку від свердла з лучковим приводом»⁸. Однак на нашу думку, ці луночки на кістяній, виготовленій з рогу оленя платівці були саме тією матрицею, в якій витискувалися бляшані напівкульки. Кістяні формочки з луночками-півкульками були й серед скарбу, знайденого біля с. Костешт поблизу м. Яс в Румунії⁹.

На Пастирському городищі поки що не знайдено штампів для виготовлення таких напівкульок. Але уявлення про них дають знахідки з поховання ювеліра Пересопницького могильника X ст. на Волині¹⁰. В невеликому ящику з металевим окуттям лежав залізний молоточок, невелике залізне ковадло, 18 маленьких залізних та бронзових виробів, які Є. Н. Мельник інтерпретувала як гирі до терезів, що були в цьому ж похованні¹¹. Однак Г. Ф. Корзухіна, ознайомившись з цими речами, дійшла висновку, що дрібні овальні, дугоподібні та іншої форми предмети, що мали один опуклий та протилежний плоский боки, були штампами для виготовлення половинок порожнистих сережок¹². Мабуть за допомогою подібних, але інших за формою штампів та кістяних матриць виготовлялися деталі порожнистих підвісок, зокрема й складнішої, ніж напівсфера, конфігурації (рис. 6, 5, 7).

Виготовлялися порожнисті деталі підвісок приблизно так. Між кістяною матрицею з луночками і металевим штампом класяся тонка металева платівка. Молоточком майстер обережно вдаряв по штампу, поступово деформуючи бляху, що приймала певну форму. Кістяна, порівняно м'яка матриця запобігала руйнації тонкої платівки, що могло б статися, якби матриця теж була металевою. Напівсфери могли витискуватися й кістяними, з заокругленими кінцями-штирями, подібними до знайдених у скарбі з Костешт.

Виготовлені за такою технологією половинки потрібно було попарно з'єднати між собою. Цього досягали шляхом спаювання їх олов'яним припоєм з внутрішнього боку. Техніка такого паяння досить складна. На внутрішньому боці роз'єднаних напівкульок видно, що олов'яний припой нанесено по краях напівсфер досить рівними смужками. Тобто порошокподібну олов'яну суміш кріпили за допомогою клейкої речовини (живиці). Далі майстер в одній руці тримав пінцетом міцно стулені напівкульки, а в другій — тліючу головешку або жарину. Для нагрівання припою до температури плавлення він через трубочку роздмухував жарину. Поступовим обертанням за швом досягалося повне спаювання між собою напівкульок. Завдяки застосуванню такої технології припой знаходився всередині виробу, не псуєчи його зовнішнього вигляду. Приблизно таким же чином, лише шляхом зовнішнього спаювання, з'єднувалися інші деталі підвісок.

Серед матеріалів Пастирського городища обмаль речей, виготовлених із застосуванням дроту. Дротяну окантовку мали за зовнішнім овалом напівсфери деяких ліхтарикоподібних підвісок (рис. 1, 3; 6, 2). Ця деталь вказує, що дріт на Пастирському все ж в обмеженій кількості вироблявся. Невеликі в діаметрі та за довжиною дротини могли заготовлятися шляхом кування та лиття. Залізне «волочило» навряд чи застосовувалося пастирськими майстрами. Це підтверджує відсутність таких знахідок та незначні потреби в дроті. При куванні неможливо отримати дротину одного діаметру з ідеально гладкою поверхнею, без слідів молотка. Такі сліди добре простежуються на поверхні кованих суцільних наручних браслетів з потовщеними кінцями (рис. 3, 4). Дротяні окантовки, які були елементами скані, на пастирських сережках ідеально круглі, без слідів кування. Тому нам видається найбільш ймовірним виготовлення невеликих за довжиною дротин шляхом лиття. На користь цього свідчить й те, що поперечні «насічки», якими оздоблено дротину, було нанесено ще на його воскову модель.

Таким чином, вже в другій половині I тис. н. е. пастирськими майстрами

використовувалася техніка тиснення, чеканки, скані та покриття виробів тонким шаром металу, що на східнослов'янських територіях набули поширення лише в період Київської Русі. У попередні часи ці прийоми були добре відомі ремісникам Подунав'я. На Балканах ранньовізантійські майстри сприйняли всі види техніки і форми античності, які зазнали певних змін під впливом «варварського» стилю і смаків прийшлого населення¹³. Прийшли народи не лише сприймали надбання провінційно-візантійської культури, але й активно впливали на її розвиток. Зокрема відомо, що цільнолиті дунайсько-візантійські фібули виготовлялися згідно смаків слов'янської людності¹⁴.

Слід наголосити, що майстри Пастирського городища при виготовленні прикрас не лише застосовували складні візантійські технології, але й виготовляли речі за дунайськими зразками. Найімовірніше, що як зразки для наслідування були завезені на Пастирське візантійські пряжки з ліроподібними щитками (рис. 3, 2), золоті кульки-підвіски (рис. 6, 10), невеликі п'яти- та семипроменеві фібули гепідського стилю (рис. 7, 1—3, 5, 6) тощо. В Подунав'ї є прототипи пастирським штампованим підвіскам у вигляді витягнутого боба¹⁵ (рис. 6, 7). З Пастирського походить уламок золотої сережки, від якої збереглася порожниста кулька з двох половинок, до якої було припаяно три кульки зерні¹⁶ (рис. 6, 10). Це не типова річ для місцевих ювелірів, але подібні вироби широко побутували в VII ст. н. е. в Придунайських провінціях Візантії¹⁷. Золоті паяні зіркоподібні підвіски вперше з'являються в VI ст. н. е. в Сицилії, звідки вони потрапили до Подунав'я. Десь в VII ст. н. е. там починають виготовляти схожі, литі за восковою моделлю вироби¹⁸.

Найбільш ранні ліхтарикоподібні підвіски зустрічаються в комплексах I—II ст. з Північного Причорномор'я та Криму¹⁹. В ранньосередньовічні часи окрім Пастирського городища їх деталі знайдено серед речей скарбу кінця VII ст. н. е. із Зем'янського Врбовка в Словаччині, закопаного ювеліром, який переселився з Нижнього Подунав'я²⁰. Матриці для виготовлення таких напівкульок входили до складу скарбу кістяних шаблонів із Костешт в Румунії.

Серед набору Заліського скарбу з Середнього Подністрів'я, який, на думку фахівців, належав ювелірові, що рухався з Подунав'я в північно-східному напрямку, була половинка антропоморфної двоштиткової фібули з гладкою поверхнею. На її зворотному боці є штифт, що виконував роль голкопримача²¹. Проте, що Заліський скарб не був закопаний вихідцем з Пастирського, свідчить переважна більшість речей, відсутніх на городищі, але поширених у Подунав'ї. В скарбі з Костешт були форми для штампування центральної опуклини двоштиткових антропоморфних фібул. Разом з тим там переважають матриці для тиснення чотирикутних пуансонів, специфічно оздоблених платівок, «іконок» та ін., що зовсім відсутні на Пастирському городищі. Майстер, якому належали ці кістяні формочки, працював на замовлення мешканців варварської периферії Візантії. Наведені факти роблять дуже ймовірним припущення про зародження двоштиткових антропоморфних фібул в Подунав'ї.

Пастирські ювеліри не лише копіювали придунайські прикраси, але творчо розвивали і урізноманітнювали їх стиль. Зокрема, використавши гето-гепідські мотиви пташиних голівок, які оздоблювали металеві прикраси з Іспанії, Італії, Подунав'я, пастирські майстри сконструювали зовсім новий тип підвісок з орлиним дзьобом (рис. 6, 6, 9). На основі дунайських пальчастих фібул з ромбічною ніжкою були розроблені фібули дніпровського типу (рис. 7, 7, 8; 8, 1—3; 9, 1—8). Серед них унікальними є зоо-, антропоморфні ажурні литі застібки найрізноманітніших конфігурацій (рис. 8, 2, 3; 9, 1—4). Провінційно-візантійське коріння мають зіркоподібні ажурні підвіски, декоративні пряжки з ліроподібною основою та пряжки з рамкою зооморфного стилю (рис. 3, 2; 5, 1, 2; 6, 4, 8)²². Серед опублікованих О. О. Бобринським речей з Пастирського є пряжка візантійського походження, щиток якої оздоблено червоною емаллю²³. Загалом північна периферія Візантії в ранньосередньовічний час була важливим центром ремесла, що впливав на ювелірне мистецтво далеко за межами регіону²⁴.

З викладеного вище випливає, що пастирське прикладне ювелірне мистецтво базувалося на провінційно-візантійській основі. З одного боку, від-

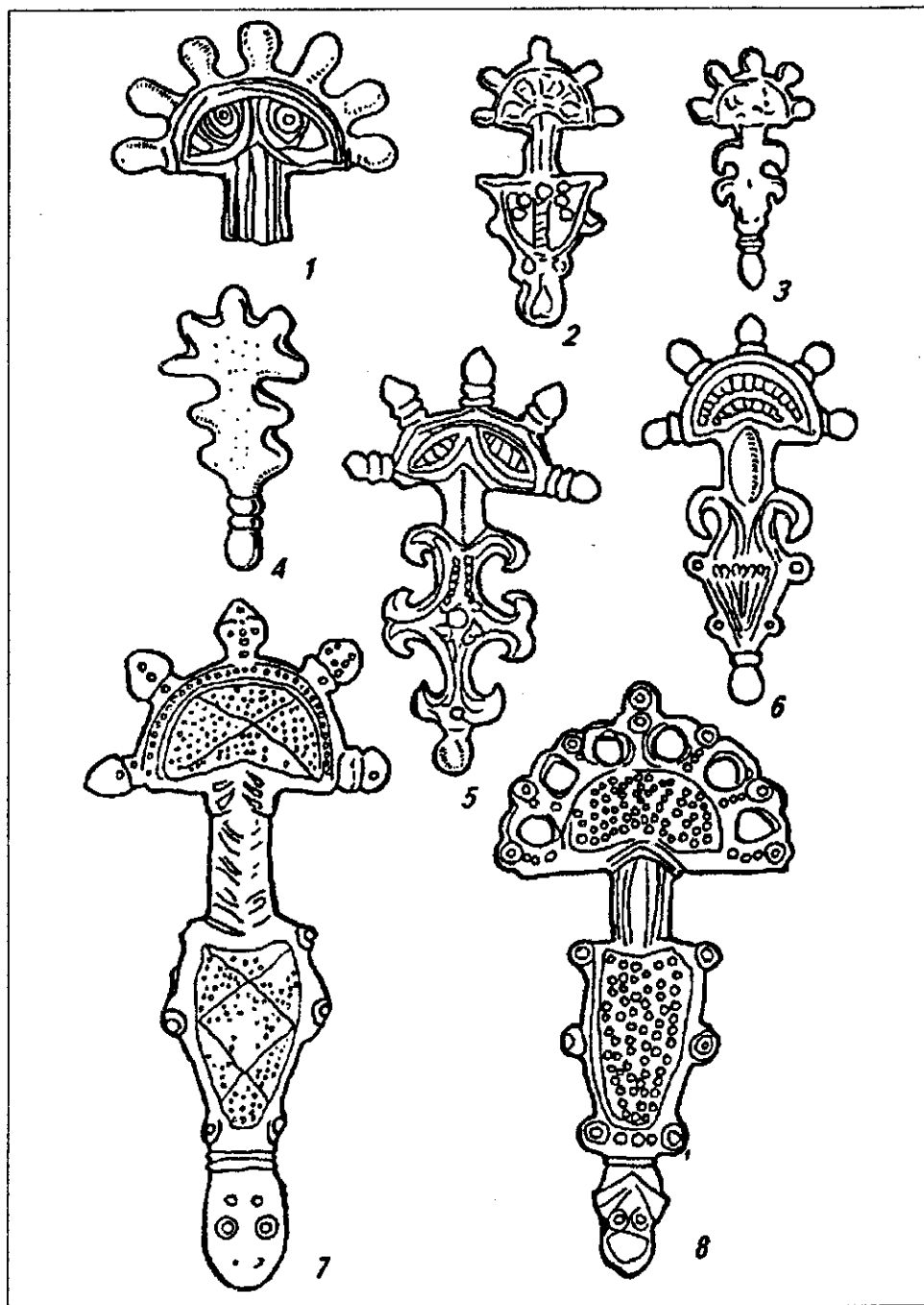

Рис. 7. Пальчасті фібули.

бувалося спрощення технології виготовлення прикрас. Так, на зміну візантійським паяним зіркоподібним підвіскам прийшли литі. Натомість різноманітнішими стають фібули. На основі дунайських прототипів варіюють конфігурація та орнаментация пальчастих, зоо- і антропоморфних фібул.

Дуже показово, що на Пастирському городищі, незважаючи на його близькість до Степу, відсутні типові салтівські металеві прикраси. В декоративно-прикладному мистецтві Пастирського майже відсутні риси, притаманні населенню північноєвропейського регіону. Навіть дві шийні гривни з круглого дроту, які походять з Прибалтики²⁵, на Пастирському використовувалися

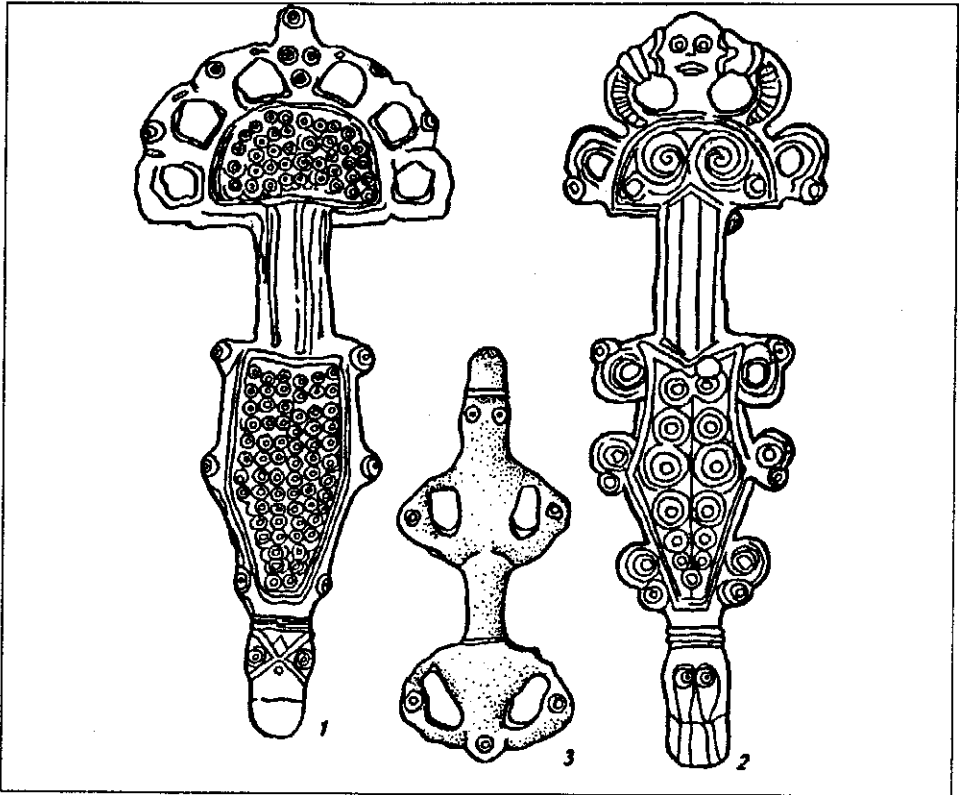

Рис. 8. Пальчасті та зооморфні фібули.

не за своїм прямим призначенням, а були скручені так, що з них вийшла пара наручних браслетів (рис. 3, 1).

Оскільки на території Східної Європи поклади руд срібла, олова та міді відсутні, то найімовірніше слід припустити, що Подунав'я було тією територією, звідки місцеві майстри отримували сировину для ювелірного виробництва. Лише з появою ремісників на Пастирському накреслилося різке збільшення ювелірних виробів з кольорових металів на території Середньої Наддніпряниці та на прилеглих до неї територіях. В попередні часи там іноді виготовлялися трапецієподібні та спіральні підвіски, дротяні шийні гривни та інші вироби, які з'явилися під впливом Прибалтійського ювелірного виробництва, та деякі категорії фібул черняхівських зразків.

З появою Пастирського осередку на пеньківських пам'ятках відзначена більша концентрація литих пальчастих та зоо-, антропоморфних фібул. Частина з цих виробів потрапила з Пастирського городища, частина ж могла виготовлятися й сільськими майстрами, про що свідчать сліди бронзолivarної справи, простежені на пеньківських поселеннях Самчинці, Гута-Михайлівська та Хітци²⁶. Якщо сільські ювеліри порівняно легко могли освоїти лиття прикрас за восковою моделлю, то виробництво порівняно складних кованих та штампованих порожнистих виробів вимагало високих ремісничих навичок, спеціальних інструментів та пристроїв, що не було доступне сільським майстрам.

Загалом простіші ливарні технології були притаманні масовим, недорогим виробам, розрахованим на рядових общинників. Дорогі ж вироби з благородних металів, найімовірніше, виготовлялися професійними майстрами на замовлення представників соціальної верхівки²⁷. Тому не дивно, що вони іноді трапляються як поодинокі знахідки за межами Пастирського городища і переважно входять до складу скарбів. Вони склали набори скарбів 1898, 1948, 1992 рр. з Пастирського городища, Києва (вул. Велика Житомирська), Сам-

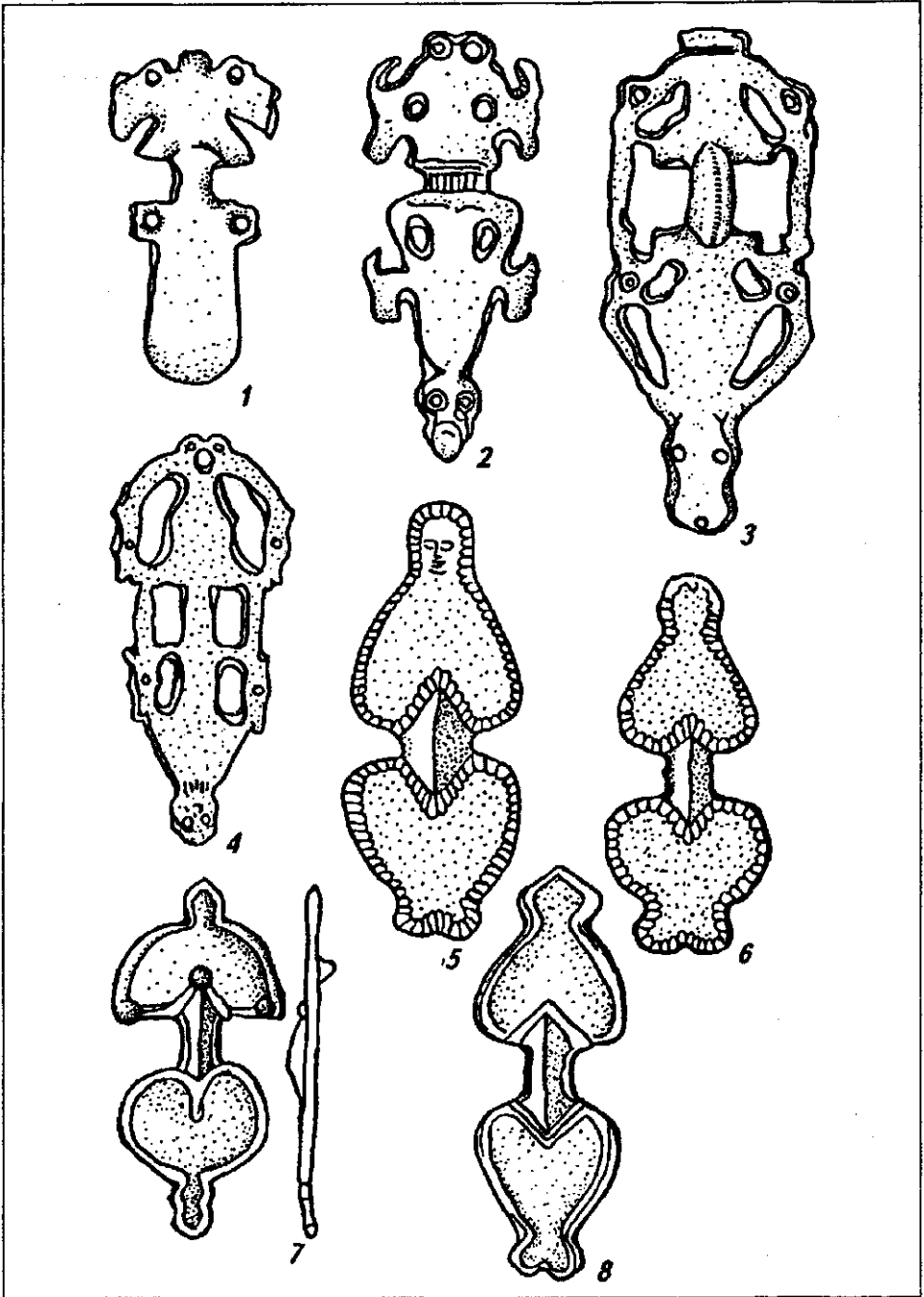

Рис. 9. Зоо- та антропоморфні фібули.

городка, Харівки та Зайцева²⁸, де становили комплекти одностильових жіночих прикрас.

З іншого боку, до складу Харівського скарбу, який закопав ремісник, входили три пари антропоморфних фібул, браслети з порожнистими та цільними кінцями, шийні гривни тощо. Тобто комплект прикрас, які не можна було одягати одночасно. Великий асортимент дорогих високохудожніх металевих виробів включали скарби ремісників із Зем'янського Врбовка і Залісся. Тому не виключено, що й дорогі прикраси інколи виготовлялися для вільного продажу.

Великі обсяги виробництва ювелірних прикрас на Пастирському сприяли

тому, що частина з них досягла Південного узбережжя Криму. В першу чергу це стосується пальчастих, зоо морфних та зоо-антропоморфних фібул дніпровського типу. На користь того, що такі вироби потрапили до Криму з Подніпров'я, а не навпаки, свідчить той факт, що на півострові відсутній повний набір ювелірних виробів дніпровського стилю. Там немає кованих та литих антропоморфних фібул, браслетів з порожнистими кінцями, литих зіркоподібних підвісок та іншого. Мабуть туди доходили лише ті середньодніпровські прикраси, які були до смаку місцевій людності. Кримське населення з задоволенням сприймало й дунайські (гепідські) речі. Це деякі типи фібул, орлиноголові пряжки тощо.

Не можна виключати, що в Криму працювали ювеліри — вихідці з Подунав'я та Подніпров'я. Адже для ранньосередньовічної доби характерними були мандруючі ювеліри, які легко знімалися з місця і подорожували в пошуках замовлень на виготовлення прикрас. Це сприяло поширенню вироблених художніх стилів²⁹.

Дуже показово, що більш-менш значні ремісничі осередки доби раннього середньовіччя на території України переважно мають у виробництві прикрас риси, притаманні ремісничій продукції Пастирського чи Подунав'я. Так, серед знахідок ювелірної майстерні з о. Митківського на Південному Бузі була бронзова фігурка лева, оздоблена червоною емаллю³⁰. Ажурна сережка пастирського типу знайдена навіть при розкопках металургійного центру поблизу м. Гайворона в тому ж регіоні³¹. Дунайські риси мали деякі речі майстерні з Малих Будків на Сумщині та зображення на кам'яних ливарних формочках з Бернашівки на Середньому Дністрі. В першому випадку то був уламок фібули з ромбічною ніжкою³², а в другому — форма для відливання пальчастих фібул з ромбічною ніжкою, круглих підвісок з хрещатим орнаментом³³, аналогічним тому, що є на випуклих зірчастих підвісок пастирсько-візантійського типу. На Зимнівському городищі на Західній Волині, де було сконцентроване ремесло ювелірної обробки кольорових металів, відливалися деталі поясів. Там знайдено кістяні шаблони, по яких виготовлялися воскові моделі пряжок та поясних наконечників з антропоморфними рисами³⁴. Як відомо, такі оздобы португеп виникли в Подунав'ї під впливом провінційно-візантійського ремесла³⁵.

Тобто більшість ремісничих осередків VII—VIII ст. з території Східної Європи виробляли металеві прикраси провінційно-візантійських зразків. Їх, найімовірніше, виготовляли придунайські майстри, які легко знімалися з насиджених місць у пошуках більших можливостей у реалізації своєї продукції. Для вирішення питання, що то за реміснича людність і які були причини до її переселення з Подунав'я в східнослов'янські землі, слід звернутися до тогочасних писемних джерел.

З творів Йордана, Прокопія, Феофілакта Сімокатти, Феофана та інших тогочасних авторів відомо, що в Подунав'ї і на Балканах слов'яни з'явилися в третій чверті I тис. н. е. Спочатку вони здійснювали лише набіги на придунайські провінції імперії. Прокопій підкреслює, що, пограбувавши придунайські землі, слов'яни завжди поверталися додому³⁶. Поступово дії слов'ян стають більш рішучими. Вже у 550—551 рр. вони наважилися на зимівлю на Правобережжі Дунаю³⁷. Найбільш інтенсивно слов'яни проникали на Балкани між 580—650 рр., внаслідок чого ними була заселена північно-східна частина Балканського півострова. Там відомі численні слов'янські пам'ятки VI—VII ст.³⁸. Переселенці принесли з собою більш архаїчну культуру, представлену поселеннями з чотирикутними напівземлянками і кам'яними печами (пос. Джеджові Лозя, Калето, Хасарлак, Селіщето, Преслав, Пліска та інші) і могильники з похованнями, виконаними за обрядом кремацій (мог. Гарван, Бабино, Юпер та ін.). Серед інвентаря, що зустрічався в заповненнях об'єктів, переважали ліпні горщики округлобоких форм і сковорідки. Є також керамічні прясла, залізні ножі, шила, кам'яні бруски тощо. Разом з тим трапляються також гончарні з кулястим тулубом горщики з лощеною поверхнею, схожі на гончарний посуд Пастирського городища. Слов'яни тісно контактували з місцевою людністю, запозичуючи в неї передові форми господарювання та ремісничі навички. Громадянська злагода, встановлена між місцевим

та прийшлим населенням, була порушена болгарами, які на чолі з ханом Аспарухом у 680 р. вдерлися на Балкани. Болгари, за свідченням Феофана, «переслідуючи ромейів до Дунаю і переправившись через нього, дійшли до так званої Варни, поблизу від Одисса і тутешнього материка. Вони побачили місцевість, добре укріплену: ззаду — рікою Дунаєм, попереду і по боках — ущелинами і Понтійським морем. Підкоривши із проживаючих там племен славнів так званих сім родів северів, булгари розселили від початку ущелини Берегава до східних областей, а на півдні і на заході до Аварії — останні сім родів, які платили їм данину. Поширившись в цих (місцях), вони загордували, почали нападати на фортеці і поселення, що перебували під владою ромейської держави, і захоплювати їх»³⁹.

Прихід болгар спричинив вплив частини місцевої людності з Подунав'я. Цей процес фіксується на матеріалах Пастирського ремісничого осередку та деяких інших слов'янських пам'яток. На городищі Бжецлав Поганско в Словаччині, де було знайдено металеву матрицю для відливання зіркоподібних підвісок, в останній чверті VII ст. н. е. з'являється кераміка дунайського типу⁴⁰. Тобто під тиском болгар відбувалося відселення слов'ян з нових, освоєних ними територій. Оскільки слов'яни мешкали в Подунав'ї не дуже тривалий час, вони, природно, поверталися на ті території, вихідцями з яких вони були. Це Волинь, Середня Наддніпрянина, Південне Побужжя, Середня Наддніпрянина і т. д.

На території Правобережної України й Молдови, прилеглої до Степу, наприкінці третьої чверті I тис. н. е. відбулися значні етнокультурні зрушення, що привели до зміни пенківської культури на сахнівську. Перш за все відбулася заміна культуровизначального біконічного посуду з ребристим тулубом на округлобокий. Вважається, що це сталося під впливом празької культури та культури Луки Райковецької. Однак сахнівський посуд дуже близький і до ліпної слов'янської кераміки з Подунав'я, тому можна гадати, що така трансформація відбулася й під впливом придунайських слов'ян. Разом з тим це дає підстави вбачати більшу масштабність слов'янських переселень з Подунав'я в означений час. Це підтверджують й лінгвістичні дані. У мові слов'ян виділяються протоіталійські елементи, якими вона могла збагатитися, лише перебуваючи на Балканах⁴¹.

Зазначимо, що ні до, ні після VI—VII ст. ранньосередньовічні автори не вказують на таку масову колонізацію Придунав'я слов'янами. Це дає підстави пов'язувати літописну звістку про прихід туди слов'ян саме з цим часом. Згідно «Повісті временних літ», яка починається з переказу біблійної легенди про всесвітній потоп та вавилонське стовпотворіння, після того, як була зруйнована башта та розділені народи «по довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська»⁴². Тобто там вони були прийшлим населенням. «Од тих слов'ян, — пише Нестор, — розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, — (од того), де сіли, на котрому місці»⁴³. Це добре узгоджується з ранньосередньовічними писемними і археологічними джерелами. Однак Нестор, бажаючи піднести слов'янство, факту перебування слов'ян в Подунав'ї надав ключового значення. Бажання надати слов'янам більшого історизму проявилось у літописця й в тому, що він, наперекір біблійному тексту, виводить слов'ян з племені Яфетового і 72 біблійних народів.

Примітки

¹ *Брайчевская А. Т.* Кузница на Пастырском городище // КСИАУ.— 1960.— Вып. 9.— С. 99—103.

² *Древности Приднепровья.*— К., 1901.— Вып. IV; *Древности Приднепровья.*— К., 1907.— Вып. VI.— 44 с.

³ *Хвойка В. В.* Городища Среднего Поднепровья // Тр. XII АС.— М., 1905.— С. 103.

⁴ *Приходнюк О. М.* Роботи Пастирської експедиції // АДУ.— Луцьк, 1991.— С. 166.— Рис. 25, 1, 2, 6, 7.

⁵ *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси.— М., 1946.— С. 77—85; *Рыбаков Б. А.* Новый Суджанский клад антского времени // КСИИМК.— 1949.— Вып. 27.— С. 75—77.

- ⁶ Приходнюк О. М. Вказ. праця.— С. 101.
- ⁷ Teodor D. Romanitatea Carpato-Dunaeana și bizantul în veacurile V—XI e.n.— Iasi.— 1981.— Fig. 11.
- ⁸ Брайчевський М. Ю. Нові розкопки на Пастирському городищі // АП.— 1955.— Т. V.— С. 72.
- ⁹ Teodor D. Op. cit.— Fig. 11.
- ¹⁰ Мельник Е. Н. Раскопки в земле лучан // Тр. XI АС.— М., 1901.— Т. I.— Табл. VIII.
- ¹¹ Там же.— С. 1.
- ¹² Корзухина Г. Ф. О технике тиснения и перегородчатой эмали в Древней Руси X—XII вв. // КСИИМК. 1946.— Вып. 13.— С. 45—49; Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв.— М.— Л., 1954.— С. 73.
- ¹³ Овчаров Д., Ваклинова М. Ранновизантийски паметници от България IV—VII век.— София, 1978.— С. 67.
- ¹⁴ Янкович Д. Позднеантичные фибулы VI—VII веков и славяне // Rapports du III Congrès International d'Archéologie Slave.— Bratislava, 1980.— Т. 2.— С. 171—181.
- ¹⁵ Айбабин А. И. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа // СА.— 1973.— № 3.— С. 66.
- ¹⁶ Брайчевський М. Ю. Новые находки VII—VIII вв. н. е. на Пастырском городище // КСИИМК.— 1960.— Вып. 10.— С. 107.— Рис. 1, 4.
- ¹⁷ Hampel I. Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn.— Braunschweig, 1905.— Taf. 263, 1, 4; Kiss A. Avar Cemeteries in Szunty Baranya.— Budapest, 1977.— Vol. 2.— Pl. LIII, 1, 2.
- ¹⁸ Айбабин А. И. Указ. соч.— С. 68.
- ¹⁹ Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.— СПб., 1887.— Т. III.— Табл. XXI, 7, 8; Шкорпил В. В. Раскопки гробниц в Керчи // ИАК, 1903.— 7.— С. 83.— Рис. 4; Вязьмитина А. М. Золота Балка.— К., 1962.— С. 3.— Рис. 82.
- ²⁰ Svoboda V. Poklad Buzantskehe kovotepce v Zemianskem Vrbovku // PA.— 1953.— XLIV.— 1.— S. 39.— Obr. 4, 10, 15—20.
- ²¹ Fettich N. Archäologische studien zur Geschichte der späthunnischen metalkunst // AN.— 1951.— XXXI.— Taf. VI, 2; VII, 3.
- ²² Овчаров Д., Ваклинова М. Указ. соч.— Рис. 110; Fettich N. Op. cit.— Taf. XXI, 10; XLV, 4; XLVII, 7.
- ²³ Бобринский А. А. Указ. соч.— Табл. V, 9.
- ²⁴ Амброз А. К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.) // КСИИМК.— 1968.— Вып. 113.— С. 20.
- ²⁵ Йовайша Э. Л. Центральная Литва в I—IV вв. (по материалам погребальных памятников).— Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1987.— С. 12—15.
- ²⁶ Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга // МИА.— 1963.— № 108.— С. 346; Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е.— К., 1980.— С. 131; Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л., 1981.— С. 66.
- ²⁷ Werner I. Die Fibeln der Sammlung Diegardt.— Berlin, 1961.— S. 8.
- ²⁸ Щеглова О. А. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья.— Курск, 1990.— Рис. 8—13.
- ²⁹ Werner I. Op. cit.— S. 8, 9.
- ³⁰ Хавлюк П. И. Указ. соч.— С. 321.— Рис. 2.
- ³¹ Бідзіля В. І. Залізоплавильні горни середини I тис. н. е. на Південному Бузі // Археологія.— 1963.— Т. 15.— С. 123.— Рис. 1.
- ³² Горюнова В. М. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья // АВ.— СПб., 1992.— С. 138.— Рис. 1, 1.
- ³³ Винокур І. С., Мегей В. П. Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян // Археологія, 1992.— № 3.— С. 88.— Рис. 7, 1, 5.
- ³⁴ Акуліх В. В. Зимнівське городище.— К., 1972.— С. 85.— Рис. 7, 1, 2.
- ³⁵ Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА.— 1971.— № 2.— С. 118.
- ³⁶ Прокопій Кесарійський. Готская война // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 239.
- ³⁷ Там же.— С. 241, 242.
- ³⁸ Вьжарова Ж. Славянски и славянобългарски селища в Българските земи VI—XI век.— София, 1965.— 225 с.; Вьжарова Ж. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България.— София, 1976.— 441 с.

- ³⁹ Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения.— М., 1980.— С. 62.
⁴⁰ Dostal V. Breclav Pohansko. Casne Slovanske osidleni.— Brno, 1985.— S. 350.
⁴¹ Трубачев О. Н. Этногенез и культура древних славян.— М., 1991.— С. 37.
⁴² Літопис руський.— К., 1989.— С. 2.
⁴³ Там же.

О. М. Приходнюк

ТЕХНОЛОГИЯ ПРОИЗВОДСТВА И ИСТОКИ ЮВЕЛИРНОГО СТИЛЯ МЕТАЛЛИЧЕСКИХ УКРАШЕНИЙ ПАСТЫРСКОГО ГОРОДИЩА

Статья посвящена вопросам производства и истоков художественного стиля металлических украшений Пастырского городища (конец VII — середина VIII в. н. е.). Новые находки ремесленных инструментов позволили впервые воссоздать процесс производства браслетов с полыми концами и штампованных подвесок. Художественный стиль большинства металлических изделий Пастырского городища имеет приданайские истоки. Местные мастера не только копировали дунайские прототипы, но и творчески развивали их. В результате этого появились пальчатые, зоо- и антропоморфные фибулы днепровского типа и др.

Пастырские мастера были переселенцами с Подунавья. Именно они принесли в Среднее Поднепровье передовые провинциально-византийские технологии. Кроме Пастырского городища следы таких переселений в Украине прослежены на материалах производственных комплексов с о. Мытковского, Бернашевки и Зимновского городища, на материалах кладов из Залесья, Харьевки и т. д. Переселенцы были потомками той части славян, которая на протяжении VI—VII вв. н. е. активно колонизировала Балканский полуостров. Толчком к их отселению послужил внешний фактор — приход на Балканы в 680 г. болгар Аспаруха, которые агрессивно отнеслись к местным народам. С этими событиями можно связывать приход и отселение славян из Подунавья, зафиксированный Нестором-летописцем на первых страницах «Повести временных лет».

О. М. Prikhodnyuk

PRODUCTION TECHNIQUE AND SOURCES OF THE JEWELLERY STYLE OF METAL ADORNMENTS FROM THE PASTYR SETTLEMENT

Production technique and sources of the art style of metal adornments from the Pastyr settlement (late 7th and mid 8th cent. A.D.) are discussed in the paper. New findings of handicraft tools have permitted recreating for the first time the process of manufacturing of bracelets with hollow ends and pressed pendants. The art style of most of metal articles from the Pastyr settlement is of the Danube origin. Local craftsmen not only imitated Danube prototypes but developed them inventively making digitated, zoo- and anthropomorphic fibules of the Dnieper type.

Pastyr craftsmen were migrants from the Danube territories. It were they who brought advanced province-Byzantine technique to the Mid Dnieper territories. Besides the Pastyr settlement, traces of such migrations in Ukraine were confirmed by findings of production sets from Mytkovsky iceland, settlements Bernashevka and Zimnovskoe as well as by excavated hidden treasures from Zelesie, Kharievka and so on. Migrants were descendants of that part of Slavs who actively colonized the Balkan Peninsula during the 6th and 7th cent. A.D. They were stimulated to migration by an external factor, namely, invasion of Asparuch's Bulgarians to the Balkan Peninsula in 680. They treated local people with enmity. These events induce migration of Slavs from the Danube territories, which was described by Nestorus-chronicler in the first pages of «Chronicle of Past Times».

Одержано 14.05.94.